

JURAJ ŽUDEL

PRÍSPEVOK K HISTORICKEJ GEOGRAFII TRNAVSKEJ
PAHORKATINY DO POLOVICE 16. STOROČIA

HORNÝ FANČAL, DOLNÝ FANČAL, BUDMERICE

The study works up the historico-geographical problems concerning three medieval settlements lying in the central part of the Trnava hilly land the causes and circumstances of settlement desolation in the 15th and early 16th centuries being investigated.

V osídlení strednej Európy nastal v 15. a začiatkom 16. stor. zjavný úpadok, ktorý sa prejavoval pustnutím a zaníkaním sídiel. Tento jav sa vysvetľuje ako dôsledok agrárnej krízy.¹ Úpadok osídlenia v tomto období je zrejmy aj na Slovensku a v ostatných častiach Uhorska. Nepoznáme však jeho rozsah a nevieme s určitostou stanoviť ani činitele (mieru ich vplyvu), ktoré ho spôsobili. Predpokladá sa, že to boli predovšetkým hospodársko-spoločenské činitele a len potom živelné pohromy, vojny a feudálne rozbroje.² Szabó István odhaduje, že v stredoveku do prelomu 15.—16. stor. zaniklo v Uhorsku asi 2000 sídiel, pričom predpokladá, že v období od 11. stor. až do prelomu 15.—16. stor. vzniklo (podľa písomných prameňov) nanajvýš 20 000 sídiel.³

Úpadok postihol aj osídlenie Trnavskej pahorkatiny. Veľmi výrazne sa prejavil na území červenokamenského panstva, ktoré sa rozkladalo približne v trojuholníku Trnava — Smolenice — Modra. V roku 1535, kedy prevzali panstvo Fuggerovci, bolo z 20 lokalít (3 výsadné mestečká a 17 dedín) 7 úplne opustených a ostatné boli len čiastočne osídlené. Úplne púste ležali: Šelpice, Nemečín, Klčovany, Horný Fančal, Lattingdorf, Schönau a Neudorf. K nim treba pripojiť ešte dediny Dolný Fančal, Apendorf, Somkerék, ktoré sa už nespomínajú vo fuggerovských akvizíčných listinách. V čiastočne osídlených mestečkách a dedinách z celkového počtu 618 poddanských usadlostí bolo osídlených len okolo 300. Sídelné pomery v jednotlivých lokalitách v roku 1543 ozrejmuje údaje tabuľky 1.

Z tabuľky je zrejmé, že v porovnaní s rokom 1535 nastalo určité zlepšenie, čo bolo dôsledkom cielavedomej kolonizačnej činnosti novej správy. V období od roku

¹ Karl Heinz Schröder und Gabriele Schwarz, *Die ländlichen Siedlungsformen in Mitteleuropa, Grundzüge und Probleme ihrer Entwicklung*, Bad Godesberg 1969, str. 25—26.

² Szabó István, *A falurenszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század)*, Budapest 1966, str. 183.

³ Tamže, str. 187.

Tabuľka 1

	Poddanské usadlosti			
	celkový počet	osídlené	pusté	osídlené v %
Bohdanovce*	37	33	4	89,1
Budmerice	44	53	11	74,9
Častá	97	69**	23**	74,9
Dlhá	51	30	21	58,8
Doľany	74	48	26	64,8
Dolné Orešany	66	50	16	75,5
Dubová	22	12	10	54,5
Jablonec	27	27	—	100,0
Kaplná	26	10	16	38,4
Košolná	30	8	22	26,6
Suchá nad Parnou	66	39	27	58,9
Šelpice	40	15	25	37,5
Vištuk	50	48	2	96,0
Zvončín	28	6	22	23,5
Celé panstvo	658	428	225	64,6

* Len fuggerovská polovica dediny; ** neúplný údaj.

1536 do roku 1543 sa osídlilo 149 pustých usadlostí. Obnovilo sa osídlenie v Šelpiciach, väčší počet chorvátskych kolonistov sa usadil vo Vištuku, v Dlhej a Dubovej (r. 1535 bola takmer vyľudnená). V roku 1540 sa správa panstva pokúšala obnoviť osídlenie aj v Nemečine, avšak bez úspechu. Kolonizácia prebiehala vcelku pomaly a s výnimkou r. 1540 nedosiahla väčšie rozmery. Na príčine bol všeobecný nedostatok poddaného ľudu a jeho pripútanie k pôde po porážke Dózovho povstania (1514).

Spustnutie červenokamenského panstva možno čiastočne vysvetliť rozháranými politickými pomermi po moháčskej katastrofe (1526), zápelením o uhorskú korunu, tureckým plienením (1530), despotizmom zemepanskej vrchnosti (šafárenie lúpežného rytiera Ladislava Moreho) a koristníckym hospodárením rôznych feudálov, ktorí brali panstvo do zálohu. Na vrub týchto činiteľov možno s určitosťou pripísať len spustnutie Šelpíc (turecké plienenie r. 1530), Nemečina (spomínané turecké plienenie, najmä však boje medzi Ferdinandom Habsburským a Jánom Zápoľským) a Horného Fančala (despotizmus Ladislava Moreho).⁴ Ostatné dediny zanikli ešte v 15. stor., prípadne začiatkom 16. stor., teda v období všeobecného úpadku osídlenia v strednej Európe. K týmto dedinám patrí aj Dolný Fančal. Jeho existencia, poloha, doba a okolnosti zániku sa doposiaľ neskúmali. Vlastne v literatúre sa o Dolnom Fančale doposiaľ vôbec nevie. Tieto skutočnosti tvoria časť našej problematiky. V tomto zmysle ponímame našu štúdiu ako príspevok k analýze javu, ktorý sa v nemeckej literatúre označuje ako *Wüstungsperiode*. S dejinami Dolného Fančala úzko súvisí aj minulosť Horného Fančala a Budmeríc. Bez poznania dejín týchto dvoch dedín nemožno vysvetliť niektoré skutočnosti z minulosti Dolného Fančala a naopak. Dejiny Horného Fančala a Budmeríc si všimame len z historickogeografického aspektu. Objasnenie skutočností, ktoré súvisia s týmto aspektom, tvorí druhú časť našej problematiky

⁴ Juraj Zudeľ *Osídlenie a pohyb obyvateľstva na červenokamenskom panstve za Fuggerovcov v rokoch 1535—1583*, Historický časopis XIII, 1965, str. 571—598.

V tomto zmysle možno považovať našu štúdiu za príspevok k historickej geografii Trnavskej pahorkatiny do polovice 16. storočia.

*

Predpokladá sa, že časť Trnavskej pahorkatiny, ležiaca medzi Trnavou a Malými Karpatami, presnejšie v trojuholníku Trnava — Smolenice — Modra, nebola v 11. a 12. stor. osídlená, prípadne bola osídlená len v nepatrnej miere. Dôvodí sa tým, že na tomto území nie sú ani archeologické, ani stavebné pamiatky, že sa nezachovali nijaké písomné správy, ktoré by svedčili o osídlení. Zaludnenie tohto kraja sa pripisuje kráľovnej Konštancii, ktorá ho dostala koncom 12. stor. do vena.⁵ Pravda, tak, ako niet dokladov o osídlení tohto kraja, niet ani údajov o kolonizačnej činnosti kráľovnej Konštancie. Sme toho názoru, že je ešte predčasné hovoriť o neosídlenosti tejto časti Trnavskej pahorkatiny v 11. a 12. storočí. Argumenty, ktoré sa v tejto súvislosti uvádzajú, nie sú presvedčivé. Kritika Chaloupeckého diela o starom Slovensku presvedčivo ukázala, že nedostatok písomných prameňov, ktoré by svedčili o osídlení určitého územia v 11. alebo 12. stor., nie je dôkazom neosídlenosti. Stavebné pamiatky románskeho slohu mohli zaniknúť počas tatárskeho vpádu, prípadne aj neskôr. Nedostatok archeologických pamiatok môže súvisieť s neprebádanosťou tohto kraja. Samotná geografická poloha a prírodné prostredie, vhodné pre osídlenie roľníckeho ľudu, by svedčili skôr o osídlenosti ako o neosídlenosti tohto územia v 11. a 12. storočí. Horný Fančal, Dolný Fančal a Budmerice ležali v južnej časti tohto územia.

Osady *Horný* a *Dolný Fančal* sa prvý raz spomínajú r. 1291 pri delení majetkov šľachtického rodu z Lefantoviec. Podľa svedectva ostrihomskej kapituly šľachtici z Lefantoviec (*nobiles de Elephant*) si rozdelili rodové majetky, ležiace v Nitrianskej a Bratislavskej stolici. Medzi ne patrili aj „*tres terre Fonchal, quarum in duabus essent due ecclesie, scilicet sancti Petri et sancti Spiritus*“, ktoré dostali komes Michal, syn Ondreja a jeho synovia, ako aj Mogh, Tomáš a Ondrej, synovia komesa Tomáša.⁶ Z uvedeného textu je zrejmé, že pod označením *terra* treba rozumieť vo dvoch prípadoch osídlenú zem, dva oddelené pozemkové majetky s vyvinutými sídlami. V jednom sídle stál kostol zasvätený sv. Petrovi, v druhom bol kostol s patrocíniom sv. Ducha. Tretia fančalská zem bola pravdepodobne neosídlená a tvorila len osobitný pozemkový majetok. Aj keby tu bolo bývalo nejaké sídlo, mohlo byť malé a neuduživé, takže čoskoro zaniklo, lebo v listine kráľa Karola Róberta z roku 1323 sa takáto osada neuvádza medzi majetkami šľachtického rodu z Lefantoviec.⁷

Zdá sa, že dediny, ktoré vznikli na kedysi jednotnom fančalskom pozemkovom majetku (*terra Fonchal*), nemali koncom 13. stor., ba ani v 1. polovici 14. stor. osobitné názvy, ktoré by ich boli vzájomne rozlišovali. Svedčila by o tom okolnosť,

⁵ Branislav Varsík, *Vznik a počiatky mesta Trnavy*, Historické štúdie III, 1957, str. 244—245, 250.

⁶ Listina ostrihomskej kapituly z roku 1291 sa nezachovala. Jej obsah poznáme z listiny krajinského sudcu Tomáša z roku 1353. Originál tejto listiny je uložený v Maďarskom krajinskom archíve v Budapešti v zbierke stredovekých listín (Diplomatikai levéltár — DL) pod číslom 1336. Listiny DL som študoval z fotokópií a mikrofilmov, ktoré mi ochotne požičalo dokumentačné oddelenie Historického ústavu SAV v Bratislave. Pracovníkom dokumentačného oddelenia aj na tomto mieste úprimne ďakujem za ich pomoc. Osobitne ďakujem vedúcemu tohto oddelenia dr. Vincentovi Sedlákovi, CSC., ktorý mi láskavo poskytol signatúry príslušných listín.

⁷ DL — 2100.

že listina ostrihomskej kapituly z roku 1291 ich rozlišuje, a tým aj presnejšie určuje podľa patrocínií. Podobne si pomáha aj privilegium Karola Róberta z roku 1323 (vyhotovené na základe relácie nitrianskej kapituly z roku 1322). Navyše uvádza aj ich polohu. Pritom dedinu, v ktorej bol kostol s patrocíniom sv. Ducha, označuje ako „*terra Fonchol hereditaria superior*“.⁸ Osobitný názov Horného Fančala uvádza ako prvá listina zalanského konventu z roku 1379 (*Fewlseufaanchal*), potom listina tohože konventu z roku 1387 (*Feelfaanchal*).⁹ Prirodzene, v tomto čase jestvoval už aj pendant — Dolný Fančal. Dokladá ho však až mandát kráľa Žigmunda z roku 1411 (*Alfanchal*) a listina krajinského sudcu Matúša Palócziho z roku 1429 (*Allfanchal*).¹⁰ Tieto rozlišovacie názvy sa však v listinách nepoužívali dôsledne. Sú prípady, že sa Horný Fančal v tejto dobe nazýval jednoducho Fančal (*Fanchal*).¹¹ Písomné pramene z 2. polovice 15. stor. už nepoznajú dvojicu názvov pre Horný a Dolný Fančal. Zrejme preto, že Dolný Fančal už nejestvoval. Po jeho zániku rozlišovacie názvy Horný a Dolný stratili význam, lebo pre označovanie jedinej dediny sa vystačilo aj s názvom Fančal (*Fanchal*).

Dolný Fančal, v ktorom už v roku 1291 stál kostol zasvätený sv. Petrovi,¹² vznikol pravdepodobne ako prvý na fančalskom pozemkovom majetku. Nasvedčovalo by tomu patrocínium sv. Petra, ktoré je staršie a rozšírenejšie ako patrocínium sv. Ducha.¹³ Svedčila by o tom aj maďarská rozlišovacia časť *Al* (Dolný), ktorá vyjadruje nižšiu zemepisnú polohu jedného sídla v porovnaní s druhým polohou veľmi blízkym susedným, avšak vyššie situovaným sídlom. Dediny, ktoré z dvojice sídiel ležali nižšie, boli spravidla staršie.¹⁴ Problém priority by azda vyriešil archeologický výskum základov obidvoch kostolov, ktorý by mohol pomôcť bližšie určiť aj dobu vzniku týchto sídiel. Je totiž zrejme, že obidve dediny vznikli dávno pred prvou známou písomnou zmienkou (1291). Staršia z nich mohla vzniknúť ešte v 1. polovici 12. stor. na pôde, ktorá, súdiac podľa jeho názvu (*terra Fonchal*), v tejto dobe pravdepodobne patrila k majetkom palatína Fančala (spomína sa r. 1138 ako *Fonsol*), rozptýleným v Abovskej, Biharskej, Hevešskej a Bratislavskej stolici.¹⁵

⁸ Tamže.

⁹ R. 1379: DL — 6631, r. 1387: DL — 7308.

¹⁰ R. 1411: DL — 9767, r. 1429: DL — 12 080.

¹¹ R. 1411: DL — 9767, r. 1421: DL — 11 042.

¹² Kostol s patrocíniom sv. Ducha bol v Hornom Fančale. Jednoznačne to vyplýva z relácie nitrianskej kapituly z roku 1322 (odpis v listine Karola Róberta z roku 1323, DL — 2100), v ktorej sa uvádza, že k majetkom šľachticov z Lefantoviec patrila aj „*terra Fonchol hereditaria superior, habens ecclesiam in honore Spiritus sancti*“, teda Horný Fančal.

¹³ Zdeněk Boháč, *K otázce využití zasvěcení kostelů v oboru historické geografie*, Československý časopis historický XVI, 1968, str. 571—584. Pri výskume pôvodného zasvätenia kostolov v Čechách v predhusitskej dobe sa autorovi podarilo zistiť len dva prípady patrocínia sv. Ducha, aj tie až z 15. storočia.

¹⁴ Szabó István, c. d., str. 123.

¹⁵ Údaje o palatínovi Fančalovi a jeho majetkoch v Abovskej stolici uvádza Györfy György, *Az Árpád-kori Magyarországtörténeti földrajza I*, Budapest 1966, str. 73 a 79. Názov dediny *Fancsal* v Abovskej stolici dáva do súvislosti s menom palatína Fančala. Ján Stanislav (*Slovenský juh v stredoveku*) neuvádza etymológiu názvu Fančal. O ďalších pravdepodobných majetkoch palatína Fančala usudzujeme podľa J. Lipszského, ktorý vo svojom *Repertoriu* (str. 170) okrem dediny *Fancsal* (*Fančal*) v Abovskej stolici a samoty *Fancsal* v Bratislavskej stolici uvádza ešte ďalšie dve lokality s takýmto menom: dedinu v Hevešskej stolici a samotú v Biharskej stolici. Aj táto samota bola v 13. a 14. stor. dedinou. V roku 1214 sa spomína ako *villa Fansol*, v roku 1334 ako *possessio Fanchal* (Györfy Gy., c. d., str.

Dolný Fančal bol od prvej písomnej zmienky (1291) až do zániku v 1. polovici 15. stor. vlastníctvom šľachtického rodu z Lefantoviec. Okolo roku 1429 sa ho zmocnili Imrich (?) a Ján, synovia Mikuláša, zvaného Zobonya z Velkých Úľan (*de Fjedemes*). Matej a Michal z Lefantoviec ako zákonní vlastníci Dolného Fančala (*Allfanchal*) protestovali proti tomuto násilnému činu pred krajiniským sudcom.¹⁶ I keď nevieme, ako sa veci ďalej vyvíjali (Dolný Fančal sa v známych písomných prameňoch viac nespomína), na základe majetkovopravných pomerov v 2. polovici 15. stor. možno predpokladať, že si šľachtici z Lefantoviec Dolný Fančal ubránili.

Horný Fančal patril šľachtickému rodu z Lefantoviec až do roku 1490, i keď jeho polovica (majetkový diel Benedikta, syna Michala) bola od roku 1469 a od roku 1474 aj štvrtina druhej polovice (majetkového dielu Ondreja z Lefantoviec) v cudzích rukách.¹⁷ V roku 1485 dostali polovicu Horného Fančala (spomínaný diel Benedikta) do zálohu svätajurský a pezinský grófi Ján a Žigmund. V roku 1490 ju odkúpili a pripojili k červenokamenskému panstvu. Kedy získali svätajurskí a pezinskí grófi aj druhú polovicu Horného Fančala, nevieme.¹⁸ Horný Fančal (v písomných prameňoch z 2. polovice 15. stor. a zo 16. stor. označovaný ako *Fanchal*, *Fanczel*, *Fencheldorf*) patril až do svojho zániku niekedy v rokoch 1528–1532 k červenokamenskému panstvu.

V doterajšej literatúre je známa *poloha* iba jednej fančalskej dediny, ktorá sa uvádza ako Fančal, prípadne Fancsal. Pavel Jedlicska lokalizoval túto dedinu na pahorok, ležiaci juhovýchodne od Štefanovej v blízkosti Budmeric, ktorý okolité obyvateľstvo nazýva Fančal. Jedlicska oprel svoju lokalizáciu aj o tradíciu živú medzi obyvateľmi Štefanovej a Budmeric, podľa ktorej v hone zvanom Fančal bola kedysi dedina.¹⁹ Ortway Tivadar, ktorý ako prvý upozornil na existenciu dvoch fančalských dejín — Fančala a Horného Fančala (*Felső-Fancsal*), sa nazdával, že Fančal ležal medzi Budmericami a Dubovou, severne od Vištuku na pravom (!) brehu Gidry. Polohu Horného Fančala Ortway presnejšie neuvádza.²⁰ Ila Bálint, ktorý sa v štúdií o vzniku majetkového komplexu svätajurských a pezinských grófov dotkol aj Fančala, prijal Jedlicskovu lokalizáciu.²¹ S polohou Fančala sa zaoberal aj autor

616). Pôvodne sa aj dedina Keresztes v Biharskej stolici volala Fančal (*Fonchol*, *Fanchal*; tamže, str. 632–633), takže mohla tiež patriť k majetkom palatína Fančala.

¹⁶ DL — 12 080.

¹⁷ Zálohovania majetkového dielu Benedikta, syna Michala z Lefantoviec sa týkajú listiny: DL — 16857, 18159, 18963, 19110, ako aj listiny uložené v Štátnom slovenskom ústrednom archíve v Bratislave (ŠSÚA), vo fonde Ústredný pälfyovský archív (ÚPA) pod singatúrami: A.IV, L.8, F.2, N.1.2. Zálohovania štvrtiny majetkového dielu Ondreja z Lefantoviec sa týkajú listiny: DL — 19130 a 64784.

¹⁸ Ila Bálint v štúdií *A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása* (Turul XLI, 1927) na str. 57 uvádza, že svätajurskí a pezinskí grófi získali v roku 1490 Fančal, to znamená celú dedinu s chotárom, čo je však nepresné, lebo tak v štatučnom mandáte kráľa Mateja z roku 1486 (DL — 19110), ako aj v listine rábskej kapituly z roku 1490 (ÚPA, A.IV, L.8, F.2, N.3) sa výslovne uvádza, že sa zálohuje (r. 1486), prípadne predáva (r. 1490) polovica Fančala (t. j. Horného Fančala).

¹⁹ Jedlicska Pál, *Kiskárpáti emlékek, Vöröskötől — Szomolányig*, Budapest 1882, str. 291.

²⁰ Ortway Tivadar, *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején I*, Budapest 1891, str. 9–10. Na mape *Az esztergomi érseki és nyitrai püspöki megyék a XIV-ik század elején* (pozri mapové prílohy k citovanému dielu) zakreslil Ortway len Fančal, ktorý považoval za sídlo fančalského farára.

²¹ Ila Bálint, c. d., mapka na str. 55.

tohto príspevku, pričom sa pokúsil spresniť Jedlicskovu lokalizáciu.²² Záverom možno povedať, že väčšina autorov lokalizuje Fančal medzi Budmerice a Štefanovú, severovýchodne od Štefanovského potoka. Je však otázne, či v danom prípade ide o polohu Horného alebo Dolného Fančala. Doterajšie lokalizácie sú neúplné, lebo (okrem Ortvyaho) nevychádzajú z existencie dvoch dedín, nerozlišujú Horný a Dolný Fančal.

Pre lokalizovanie Horného a Dolného Fančala má základný význam relácia nitrianskej kapituly z roku 1322, v ktorej sa vymenúvajú majetky šľachtického rodu z Lefantoviec.²³ O Hornom a Dolnom Fančale sa v listine uvádza: „*Item Fonchol circa fluvium Peleua hereditaria, in qua est ecclesia beati Petri apostoli constructa*“. „*Item terra Fonchol hereditaria superior, habens ecclesiam in honore Spiritus sancti iuxta fluvium Piliocha*“. Z textu je zrejme, že Dolný Fančal ležal pri vodnom toku *Peleua* (*Peleva*). Ortvy a Šmilauer stotožňujú Pelevu s dnešnou Gidrou, ktorá tečie cez Pílu (osada pod hradom Červený Kameň), lindavský les a Budmerice smerom k Ciferu.²⁴ Územie na pravom brehu Gidry patrilo v 13. a 14. stor. až po chotár Jablonca k červenokamenskému panstvu, kým územie na ľavom brehu od cesty Dubová — Častá až po Budmerice pre močiare a záplavy nebolo vhodné na osídlenie. Z toho vyplýva, že Dolný Fančal ležal na ľavom brehu Gidry, oproti Budmericiam, prípadne južnejšie smerom k Jabloncu. Už z tejto približnej lokalizácie je zrejme; že poloha Dolného Fančala sa nekryla s polohou dediny, ktorá sa ako Fančal kladie severovýchodne od Štefanovského potoka medzi Budmerice a Štefanovú. To však znamená, že na tomto mieste ležal Horný Fančal. Pripúšťa to aj citovaný text listiny nitrianskej kapituly. Uvádza sa v ňom, že Horný Fančal leží vedľa vodného toku zvaného *Piliocha*. Šmilauer tento vodný tok nepozná a nespomína ho ani Ortvy vo svojej staršej práci o vodopise arpádovského Uhorska.²⁵ Zrejme preto, že sa v prameňoch do konca 13. stor. *Piliocha* nevyskytuje. V novej práci o cirkevnej topografii Uhorska Ortvy uvádza, že *Piliotha* (sic), ktorú spomína listina nitrianskej kapituly z roku 1322, sa vo viacerých listinách píše ako *Peleva* a *Pylwa* a vzťahuje sa na dnešnú Gidru.²⁶ Ortvy zrejme považuje názov *Piliotha* (správne *Piliocha*) len za skomoleninu, ktorá sa obsahom kryje s formami *Peleva* a *Pylwa* a neprisuduje mu osobitný význam. Ortvy správne postrehol, že názov *Piliotha* súvisí s vodným tokom Gidra, ale v určení tohto vzťahu sa dopustil nepresnosti. Myslíme, že názov *Piliocha* mal v minulosti dvojaký význam: označoval dnešný Štefanovský potok (poukazuje na to poloha Horného Fančala) a stredný tok Gidry, čo možno vysvetliť tým, že Štefanovský potok tečie (a tiekol) v priestore Budmeric v blízkosti Gidry, a potom sa do nej vlieva.

Našu lokalizáciu Dolného Fančala možno podoprieť a spresniť výsadnou listinou kráľa Ludovíta I. pre Modru z roku 1361. Uvádza sa v nej, že čo sa týka mýta, ktoré sa vyberá v dedine Fančal, mešťania z Modry majú užívať takú výsadu ako trnavskí mešťania.²⁷ Okolnosť, že sa fančalské mýto výslovne spomína vo výsadnej listine Modry,

²² Juraj Žudel, c. d., str. 574.

²³ Listina in extenso obsahuje privilégium kráľa Karola Róberta z roku 1323 (DL — 2100).

²⁴ Ortvy a Tivadar, c. d., str. 10; VI. Šmilauer, *Vodopis starého Slovenska*, Praha a Bratislava 1932, str. 302.

²⁵ Ortvy a Tivadar, *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végeig I, II*, Budapest 1882.

²⁶ Ortvy a Tivadar, *Magyarország egyházi földleírása... I*, str. 10.

²⁷ Príslušná časť textu znie: „...in facto enim tributí, quod in villa Fanczal exigitur,

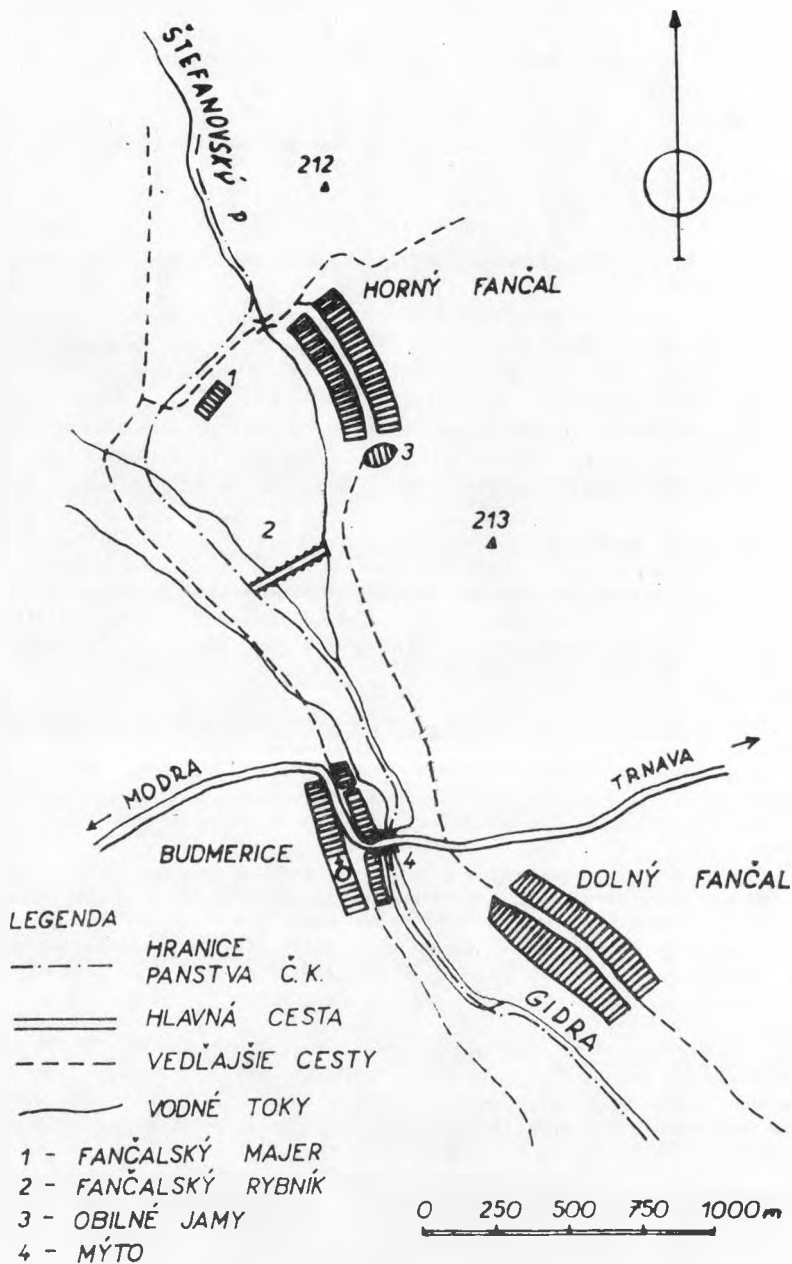
poukazuje na to, že bolo na ceste, ktorá mala pre obchodné podnikanie Modranov veľký význam. V stredoveku mali pre Modru najväčší význam dve cesty: jedna viedla z Bratislavy po úpätí Malých Karpát cez Pezinok, Modru, Častú a Smolenice k tzv. českej ceste, druhá z Modry cez Budmerice a Ružindol do Trnavy.²⁸ To znamená, že cesta z Modry do Trnavy prechádzala aj územím, kde približne ležal Dolný Fančal. Z toho vyplýva, že mýto, ktoré sa podľa svedectva listiny z roku 1361 vyberalo „in villa Fanczal“, bolo na tejto ceste a villa Fanczal (alebo Fanchel, ako uvádza Fejér) je totožná s Dolným Fančalom.²⁹ Mýto sa vyberalo na moste cez Gidru alebo Štefanovský potok. Tu bola hranica medzi Budmericami, ktoré v tom čase patrili červenokamenskému panstvu a Dolným Fančalom, ktorý patril k majetkom šľachticov z Lefantoviec. Polohu Dolného Fančala možno bližšie určiť podľa reliéfu a hydrogeografických pomerov v tomto priestore. Pre osídlenie bola najvhodnejšia mierne klesajúca rozľahlá stráň, dobre chránená pred záplavami Gidry, prípadne Štefanovského potoka, ležiaca juhovýchodne od trnavskej cesty. Dedina ležala pravdepodobne pri ceste, ktorá odbočuje z trnavskej cesty a vedie po stráni do Jablonca. Táto cesta určite jestvovala už aj v stredoveku; spájala sídla na ľavom brehu Gidry (Dolný Fančal, Jablonec, Cífer).³⁰ Poddanské usadlosti stáli v rade na oboch stranách cesty. Po-

more fidelium civium nostrorum Tyrnauensium iidem cives de Modur uti debeant et gaudere. DL — 6173. Ortvyay T. interpretuje citované miesto vo výsadnej listine Ludovíta I. v tom zmysle, že Trnavčania a Modrania vo Fančale niečo vlastnili. (*Magyarország egyházi földleírása...*, str. 10: „I. Lajosnak egy 1361. évi okiratából pedig kitetszik, hogy itt a nagy-szombatiak és a modorikai birtokoskodtak.”) O mýte sa vôbec nezmiňuje. Odvoláva sa na Fejérovu edíciu, ktorá podáva text spomínanej listiny podľa konfirmácie z roku 1374 (my citujeme text podľa privilégia Rudolfa II. z roku 1607). Interpretovaný text znie u Fejéra takto: „In facto vero tributū, quod in villa Fanchel exigitur, more fidelium civium nostrorum Tyrnauensium iidem cives de Modur uti debeant et gaudeant”. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis IX, III, 253*. Sú tu menšie odchýlky, netýkajú sa však podstaty veci. Ortvyayho interpretácia je aj podľa Fejérovho textu úplne nesprávna a nepochopiteľná. Z citovaného textu vyplýva, že vo Fančale neplatili mýto ani trnavskí mešťania. Za predpokladu, že sa dozvieme niečo bližšie o fančalskom mýte v písomnostiach mesta Trnavy, prezreli sme všetky výsadné listiny, ako aj písomnosti o mýtnych sporoch do polovice 15. storočia. O fančalskom mýte sme však nenašli ani najmenšiu zmienku. V privilégii Belu IV. z roku 1238 sa mýtna výsada formuluje všeobecne. Trnavčanom sa dáva taká mýtna sloboda, akú majú mešťania zo Stoličného Belehradu: „...super solutione vero tributū eodem iure censeantur quo cives Albenses.” (Okresný archív Trnava, Magistrát — listiny, inv. č. 1). Písomnosti o mýtných sporoch sa týkajú prevažne porušovania trnavských výsad na území červenokamenského panstva.

²⁸ Cestu z Modry do Trnavy spomína relácia budínskej kapituly z roku 1347. Týka sa obchôdzky modranského chotára. Píše sa v nej, že hranica „veniret ad quandam magnam viam, per quam viam iretur de villa Modor ad civitatem Tirnaviensem...” *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis V, 39, V 15, a 16*. stor. sa vyberalo v Budmericiach (presnejšie na moste za Budmericami) mýto, čo dosvedčuje, že cesta z Modry do Trnavy prechádzala cez Budmerice. V urbári červenokamenského panstva z roku 1543 sa v súpise poddanských usadlostí v Budmericiach výslovne píše: „Alhie get ein straß geen Tirna und ubers wasser da ist ain pruggen, daruber man mauit zalt...” Richard Marsina a Michal Kušík, *Urbáre fejdálnych panstiev na Slovensku I*, Bratislava 1959, str. 131.

²⁹ Darina Lehotská stotožňuje Fanchal ako miesto, kde boli Modrania oslobodení od platenia mýta, s Fajdalom. (*Dejiny Modry 1158—1958*, Bratislava 1961, str. 21.) Je to zjavný omyl, lebo Fajdal je majer v chotári Vištuku (juhozápadne od dediny) a v stredoveku nejestvoval.

³⁰ Cestná sieť bola už v stredoveku veľmi vyvinutá. Dosvedčuje to aj spomínaná relácia budínskej kapituly z roku 1347, ktorá zachycuje komunikácie na okolí Modry.

Mapa 1. Situačný náčrt skúmaných sídiel.

loha Dolného Fančala pozdĺž trnavskej cesty vzhľadom na reliéf je málo pravdepodobná, i keď dnešné výmole v jej blízkosti, ktoré tu úplne vylučujú osídlenie, môžu byť mladšie.³¹

Horný Fančal, ako sme už spomenuli, zanikol niekedy v rokoch 1528—1532. Obyvatelia, tyranizovaní lúpežným rytierom Ladislavom Morem, ktorý držal červenokamenské panstvo v zálohu, opustili dedinu.³²

Dolný Fančal zanikol skôr a pre iné príčiny. Naposledy sa spomína r. 1429 v listine krajinského sudcu Mateja Palócziho.³³ Pokiaľ ide o približné určenie doby zániku Dolného Fančala, rok 1429 môžeme brať ako terminus post quem. Za terminus ante quem nám posluží zmienka o vyberaní mýta v Budmericiach r. 1440.³⁴ Je totiž isté, že kým jestvoval Dolný Fančal, mýto, ktoré sa vyberalo na moste cez Gidru, prípadne Štefanovský potok, patrilo šľachticom z Lefantoviec. Zánik Dolného Fančala sa mohol stať pre červenokamenských pánov vhodnou príležitosťou, aby sa zmocnili mýta. Zánik Dolného Fančala môžeme teda zaradiť do obdobia ohraňovaného rokmi 1429—1440. Bolo to obdobie plné nepokojov. Územie medzi Váhom a Malými Karpatmi sa stalo dejiskom zápasu husitských a uhorských vojsk. Koncom apríla 1430 sa stretli znepríatelené vojská v krvavej bitke pri Trnave. V roku 1432 husiti obsadili Trnavu a ponechali v nej stálu posádku pod velením Blažka z Borotína. Na jeseň sa uhorské vojská márne pokúšali oslobodiť Trnavu. Husitská posádka v Trnave sa musela o seba postarať sama, preto v rokoch 1433 a 1434 robila výpady do okolia a vynucovala si holdovaciu daň. Patrilo k veci, že sa pri takýchto akciách odpor obyvateľstva potlačoval tvrdou rukou. Je možné, že sa Dolný Fančal stal obeťou takejto akcie. O tvrdosti trnavskej posádky svedčí prípad Svätého Jura, ktorý bol r. 1434 vypálený.³⁵ Dolný Fančal však mohol spustnúť aj pozvoľna. Sídla, ktoré ležali v blízkosti dôležitých komunikácií, boli vo vojnových časoch pustošené prechádzajúcim vojskom. Nuž a po trnavskej ceste toho prešlo v rokoch 1432—1434 nemálo. Pravda, neboli to len husiti. Tak, či onak, Dolný Fančal zanikol najpravdepodobnejšie v rokoch 1432—1434 v dôsledku vojenských akcií, ktoré súviseli s existenciou alebo skôr s aktivitou husitskej posádky v Trnave. Obyvateľstvo sa odsťahovalo na neznáme miesta. Medzi niekdajších obyvateľov Dolného Fančala akiste patrili aj istý *Tomon de Fanchol*, ktorý r. 1435 býval už v Dubovej (*Wermesdorf*) a mal vinice v modranskom chotári.³⁶

Súvislé osídlenie územia *Budmeric* možno sledovať podľa písomných prameňov od 13. storočia. Najstaršia zmienka o Budmericiach je v listine z roku 1296.³⁷ Spomínajú sa v nej pod maďarským názvom ako *Kerethwr* (Keresztúr). Že bol Keresztúr v stredoveku maďarským názvom pre Budmerice, a že pod *Kerethwrom* v listine z roku 1296 treba skutočne rozumieť Budmerice a nie inú dedinu (napríklad blízke Križovany nad Dudváhom, ktoré sa tiež volali Keresztúr), potvrdzuje listina bratislavskej ka-

³¹ Tieto výmole sa výrazne rysovali v teréne už na začiatku 19. storočia. Svedčí o tom mapa červenokamenského panstva z roku 1808 (ŠSÚA, Zbierka pälfyovských máp a plánov — ZPMP, Panstvo Červený Kameň, bez signatúry).

³² Juraj Ž u d e l, c. d., str. 574.

³³ DL — 12080.

³⁴ V štatucnom mandáte kráľovnej Alžbety z roku 1440 sa medzi majetkami, ktoré patrili k červenokamenskému hradnému panstvu, uvádza aj dedina „*Pudmerich cum tributo similiter in eadem exigii solito*, . . .“ Odpis v listine DL—13546.

³⁵ Branislav V a r s i k, *Husitské revolučné hnutie a Slovensko*, Bratislava 1965, str. 11—157, 202—224.

³⁶ Uvádza ho *Registrum vinorum decimalium in Modra provenire debentium* . . . z roku 1435, DL—25946.

³⁷ DL—1440.

pituly z roku 1437. Uvádza sa v nej, že sa štatúcie dediny Zamol (dnes Jablonec) v prospech zemanov z Kaplnej zúčastnili aj Augustín Peter a Mikuláš Maer, prísažní z Budmeric, ktoré sa ináč volajú Keresztúr.³⁸ Táto skutočnosť nebola doposiaľ v literatúre známa, v dôsledku čoho sa predpokladalo, že Budmerice sú listinne doložené až v 14. storočí.³⁹ Maďarský názov je osobitne významný preto, že vyjadruje patrocínium budmerického kostola (zasvätenie hlavného oltára sv. Krížu), a tým dosvedčuje jeho starobylosť.⁴⁰ Budmerice patrili k najstaršej časti červenokamenského panstva. Stredoveká osada ležala na mieste dnešných Budmeric.

Budmerice, Horný a Dolný Fančal boli radové osady. Pri *pôdorysnej klasifikácii* Dolného Fančala vychádzame len z polohy osady a z reliéfu. Pôdorysnú klasifikáciu Horného Fančala možno už oprieť o viaceré údaje. Pôdorys Budmeric hodnotíme podľa podrobného opisu v urbári červenokamenského panstva z roku 1543.⁴¹

Horný Fančal ležal na ľavom brehu Štefanovského potoka, na miernom svahu pahorka, ktorý sa tiahne juhovýchodne od Štefanovej (kóta 212). Táto poloha, ako sme na to poukázali v citovanej štúdiu, vyplýva z údajov urbára z roku 1543. Nepriamo ju dokladajú aj kartografické pramene z 18. a 19. storočia. Miesto, kde stála osada, po zániku osídlenia nebolo rozorané, lebo správa panstva počítala ešte s možnosťou, že sa v mierových časoch osada obnoví. Ostatne, na okolí bolo dosť oráčin, ktoré sa beztak nestačili náležite obrobiť. Drevené domčeky, pokiaľ si ich obyvatelia neodviezli so sebou, skoro rozobrali ľudia z okolitých dedín. Stavebné drevo bolo vzácné a v tom čase veľmi potrebné, lebo sa zaľudňovali púste usadlosti. V roku 1540 bolo vidno už len miesta, kde kedysi stáli domy. Miesta niekdajších domov sa dali rozoznať ešte aj r. 1543, ba stáli tam ešte aj zvyšky brán (niekoľko stĺpov), ktoré kedysi uzatvárali poddanské dvory. Pretože sa osada neobnovila, jej miesto časom zarástlo krovím a slúžilo na pasenie dobytku.⁴² Neskôr tu vyrástol les, v ktorom si panstvo založilo bažantnicu.⁴³ Fančalský les (pravdepodobne dúbrava) mal podlhovastý tvar, v ktorom sa zachoval pôdorys Horného Fančala.⁴⁴ Les pokrýval intravilán zaniknutej osady až

³⁸ Štatúcia sa vykonala „*presentibus... Augustino Peter et Nicolao Maer dicto, iuratis de Pudmerycz alias Keresthur dicta seu vocata...*“ DL—13013.

³⁹ Porov. *Magyarország vármegyéi és városai, Pozsony vármegye*, Budapešť, str. 103; taktiež *Súpis pamiatok na Slovensku I*, Bratislava 1967, str. 235.

⁴⁰ Patrocínium sv. Kríža máme priamo doložené až r. 1606. V knihe *Inventarium aller Kirchen...* z roku 1606 je majetok budmerického kostola zapísaný pod záhlavím: „*Des heiligen Creutz Kirchn zue Pudmeritz Inventarium*“, ŠSÚA, Panstvo Červený Kameň I (ČK I), inv. č. 139 a, fol. 87 a nasl.

⁴¹ Pre pôdorysnú klasifikáciu stredovekých Budmeric možno použiť aj mapu červenokamenského panstva z roku 1808 (pozri pozn. 31) a katastrálnu mapu Budmeric z roku 1848 (*Pudmericz határ térképe* 1848, Štátny archív v Bratislave, fond Krajský súd Bratislava, Urbárialia — komasačné mapy, pôzdno č. 217).

⁴² Svedčí o tom zápis v *Handelbuechu* (ČK I, inv. č. 54, fol. 195 v) z roku 1560. Týka sa urovnania sporu o dedičstvo po Jánovi Fischmeisterovi z Častej. Uvádza sa v ňom, že pastorek nebohého menom Andrej, keď pred tromi rokmi pásol na Fančale (*auf Fanczel*) dobytok, našiel tam hrniec s drobnými striebornými mincami, ktoré poznal (boli to uhorské a viedenské denáre) a s mnohými veľkými červenými fenigmi. Aj nález tohto pokladu dosvedčuje, že v hone zvanom Fančal stála stredoveká osada.

⁴³ Služny a prísažný Bratislavskej stolice vykonali r. 1752 na príkaz hlavného župana Pavla Karola Pálffyho obchádzku lesov na červenokamenskom panstve. Okrem iného reambulovali aj „*silvam Fancsall, nunc hortum fasianorum nuncupatam, proprius possessionem Pudmericz adjacentem...*“ Porovnaj ich písomné svedectvo v ÚPA, A. IV, L. 10, F.1, N. 28.

⁴⁴ Fančalský les, v ktorom bola tzv. malá bažantnica, ako najstaršia zobrazuje *Mappa*

Obr. 1. Mapa bažantnice na Fančále z roku 1748.

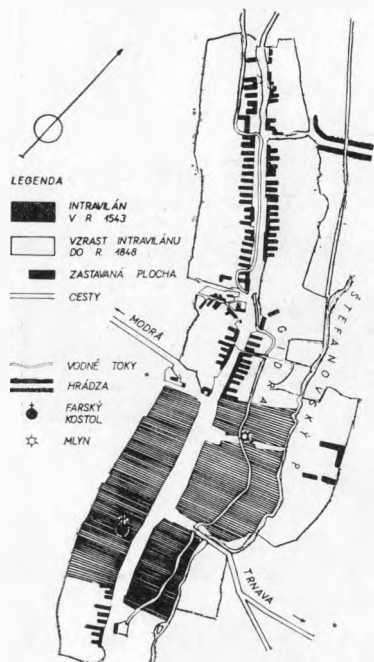
do 2. polovice stor., kedy ho začali vyrubovať.⁴⁵ Kostol stál nad dedinou, lebo ho bolo dobre vidieť z rozmedzia červenokamenského panstva a Ružindola. Posledná zmienka o kostole (*Fantzelsdorfer Kirchen*) je z roku 1554.⁴⁶ V kanonickej vizitácii z roku 1561 sa hornofalčanský kostol už nespomína. Nezmieňuje sa o ňom ani kanonická vizitácia z roku 1562, i keď uvádza aj kostoly v zaniknutých dedinách (napríklad kostol v Dubovej), čo by nasvedčovalo tomu, že v tom čase už nejstvoval, prípadne

Fancsal seu parvi phasianorum conclusorii z roku 1748 (ZPMP, Panstvo Červený Kameň, bez signatúry).

⁴⁵ K tomu porovnaj *jozefínsku mapu, časť VII — 5* z roku 1782, ďalej spomínanú mapu červenokamenského panstva z roku 1808 (tu sa označuje ako *Neuer Fasongarten*), ako aj katastrálnu mapu Budmeríc z roku 1848. Vyrubovanie lesa v 2. polovici 19. stor. je zrejme už z katastrálnej mapy Budmeríc z roku 1870 (signatúra ako v poznámke 41).

⁴⁶ Porov. zápis v *Handelbuechu* z roku 1554 (na fol. 51 r) o obchôdzke chotára medzi červenokamenským panstvom a Ružindolom.

Mapa 2. Pôdorys Budmeric r. 1848 so zariadením intravilánu stredovekej osady.

bol tak zruinovaný, že vizitátor nepovažoval za účelné zmieniť sa o ňom.⁴⁷ V dedine bolo asi 50 usadlostí, zoradených po stranách ulice.⁴⁸ Dvory boli oplotené a uzavreté bránami. Obilné jamy boli sústredené za osadou na vyvýšenom a dobre chránenom mieste. Mali niekoľko tvarov, medzi ktorými prevládala súdková forma. Dosahovali hĺbku 3 m, šírku (v mieste maximálneho vydutia) okolo 2 m. Ich kapacita sa odhaduje na 3–6 hl. Po zaniknutí osady slúžili ako odpadové jamy pre osadenstvo v susedstve ležiaceho panského majera, prípadne aj pre obyvateľov Budmeric.⁴⁹

Stredoveké Budmerice boli v porovnaní so stavom na konci feudalizmu (1848) menšie a „voľnejšie“. Usadlosti ležali prevažne pri dvojitom ohybe cesty vedúcej z Modry do Trnavy. Právý rad domov začínal pri prvom ohybe a pokračoval juhovýchodným smerom. Ľavý rad začínal trochu vyššie, sledoval cestu po druhý ohyb, prekročil ju a pokračoval ešte kúsok súběžne s pravým radom domov. Dvory a záhrady na ľavej strane zbiehali

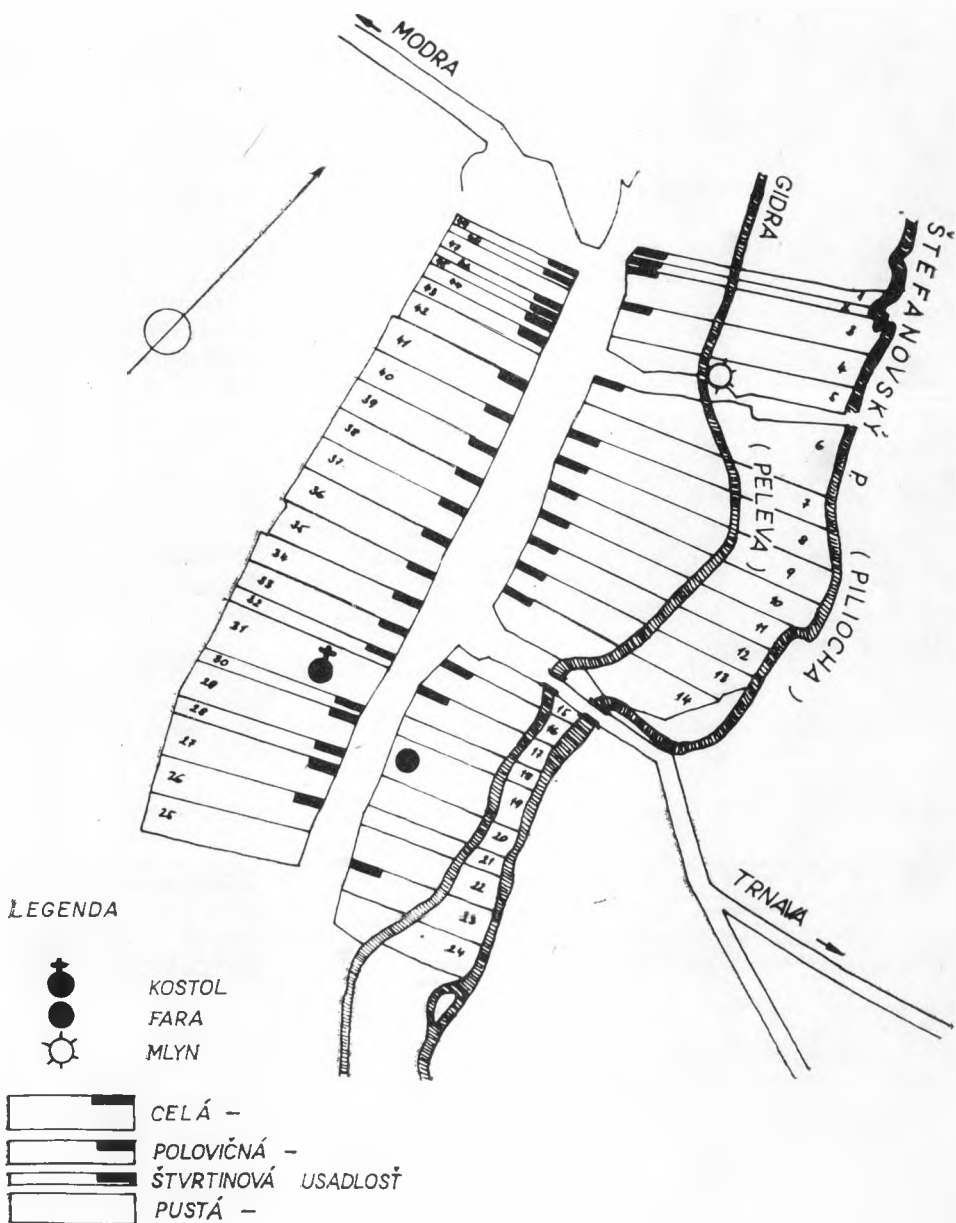
až k toku Gidry. „Voľnejší“ ráz zástavby súvisel so skutočnosťou, že delenie usadlostí bolo ešte aj v roku 1543 v počiatočnom štádiu. Z celkového počtu 16 usadlostí bolo 31 celých, 9 polovičných a len 6 štvrtinových. Z porovnania pôdorysu Budmeric z roku 1543 a 1848 (pozri mapu 2 a obr. 2)⁵⁰ vyplýva zaujímavý poznatok, že Budmerice v období feudalizmu (za poddanstva) nerástli len „dovnútra“, ale aj na okraji, takže sa pôvodná stredoveká sídelná plocha podstatne zväčšila. Pôdorysný vývoj Budmeric naznačuje, že i keď za feudalizmu jestvovala určitá väzba medzi intravilánom a extravilánom, ani intravilán ani extravilán neboli nemenné fakty a podliehali zmenám, a to aj v období po veľkej kolonizácii. Častou príčinou pre-

⁴⁷ Kanonické vizitácie publikoval Vojtech Bucko v diele *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do roku 1564*, Bratislava 1939. Príslušný text je na str. 136 a 148.

⁴⁸ Keď si r. 1543 fuggеровský prefekt Šebastián Kurtz obzeral intravilán Horného Fančala, usúdil, že v obnovennej dedine by mohlo stáť 50 domov. Richard Marsina a Michal Kušík, *Urbáre... I*, str. 158.

⁴⁹ Obilné jamy boli odkryté pri otváraaní pieskovišťa v roku 1958. Záchranný archeologický výskum vykonal Dr. Belo Polla, vedecký pracovník Archeologického ústavu SAV v Nitre. Belo Polla v štúdiu *Stredoveké obilné jamy v Budmericiach* (Slovenský národopis VII, 1959, str. 517–557) zastáva názor, že fančalské obilné jamy stratili svoju pôvodnú funkciu niekedy pred 16. storočím, to znamená ešte počas existencie Horného Fančala. Opiera sa o datovanie keramiky z výplne jám, pričom si však pomáha datovaním zániku osady, v čom je neistý.

⁵⁰ Pôdorys stredovekých Budmeric sme zostavili podľa údajov urbára červenokamenského panstva z roku 1543 s prihliadnutím k pôdorysu Budmeric na katastrálnej mape z roku 1848. Čísla na konci usadlostí znamenajú poradové čísla tých istých usadlostí v urbári.

Obr. 2. Pôdorys Budmeric v roku 1543.

nikavej zmeny chotára (a tým aj extravilánu), najmä v 15. a 16. stor., bolo pripojenie chotára (prípadne jeho časti) susednej zaniknutej osady. Nebývalo to vždy jednoduché. Ako ukazuje vývoj budmerického chotára, mohol to byť dlhý a zložitý proces.

Hranice budmerického chotára, ako ich poznáme na konci feudalizmu, sa v podstate vyvinuli do konca 16. storočia. V tomto vývoji možno rozlíšiť štyri obdobia.⁵¹ V prvom období (do roku 1490) jestvovali na území neskoršieho budmerického chotára tri samostatné chotáre: budmerický, hornofančalský a dolnofančalský. Budmerický a hornofančalský chotár oddeľoval pravdepodobne Štefanovský potok, pričom územie, na ktorom si neskôr Fuggerovci zriadili fančalský majer (*Mairhof... zum Fanntzel*) a fančalský rybník (*Fanntzeldorffer Teuch*)⁵² patrilo, zdá sa, k Hornému Fančalu.⁵³ Hranica medzi budmerickým a dolnofančalským chotárom sledovala tok Gidry. Na ostatných stranách (okrem úseku pri jabloneckom chotári) susedili Budmerice s červenokamenskými majetkami (Vištuk, Dubová, Častá, Schönau). Hranice tu boli v podstate také ako v roku 1848. Väčšie odchýlky nastali azda pri Schönau, ktoré zaniklo. Chotár Dolného Fančala sa rozkladal od toku Gidry na východ až po ružindolský chotár, na juhu od hraníc Jablonca smerom na sever až po hornofančalský chotár (hraničnú čiaru nepoznáme). Hornofančalský chotár siahal na východe až po ružindolský chotár. Na západe sa dotýkal chotára Schönau (hraničnú čiaru nepoznáme) a Budmeríc. Na severe sa rozprestieral až po chotár Dlhej.⁵⁴ Názor, že osada Borová (*Joaachimstal*) jestvovala už v 15. stor., čo by znamenalo, že severné hranice Horného Fančala siahali len po ňu, sa nezakladá na pravde.⁵⁵ Bezpečne totiž vieme, že Borovú založil až Mikuláš Pálffy r. 1589.⁵⁶

V druhom období (1490–1535) sa budmerický, hornofančalský a dolnofančalský chotár spojili v rukách svätajurských a pezinských grófov, a tak vznikla možnosť rozšíriť budmerický chotár na východ od Gidry. Budmerický chotár v tomto období skutočne prekročil Gidru a posunul sa hlboko do bývalého dolnofančalského územia. Dosvedčujú to staré budmerické vinohrady (*die alten Pomeritzer Weingarten*), ktoré sa spomínajú r. 1554 v priestore severne od trnavskej cesty.⁵⁷ Nedosiahol však hranice

⁵¹ Tieto obdobia možno približne ohraničiť podstatnými zmenami v majetkovoprávných pomeroch. V roku 1490 (koniec prvého a začiatok druhého obdobia) získali svätajurskí a pezinskí grófi časť fančalských majetkov a pripojili ich k červenokamenskému panstvu. V roku 1535 (koniec druhého a začiatok tretieho obdobia) získali červenokamenské panstvo Fuggerovci a hospodársky ho zveľadili. V roku 1583 (koniec tretieho a začiatok štvrtého obdobia) panstvo kúpil Mikuláš Pálffy, ktorý v súvislosti s osídlovaním panstva (obnovil Dubovú, založil Štefanovú a Borovú) porobil do konca 16. stor. veľké chotárne zmeny.

⁵² Richard Marsina a Michal Kušík, *Urbáre... I*, str. 155.

⁵³ Svedčila by o tom okolnosť, že si Budmeričania nežiadali od správy panstva náhradu za pozemky zaujaté pre panský majer a rybník. Vieme totiž, že sa Budmeričania dlhé roky preli s panstvom pre lúky, ktoré im vzal provizor Baltazár Mehl (1535–1543) k stavbe tzv. nového šajnavského rybníka. Rebelovali, kým im panstvo nepridelilo r. 1553 náhradné lúky z chotára zaniknutej Dubovej. *Handelbuech* fol. 34.

⁵⁴ Východnú hranicu dokladá zápis o obchôdzke hraníc červenokamenského panstva a Ružindola z roku 1554. *Handelbuech*, fol. 49–51. Severná hranica je zrejmä z relácie bratislavskej kapituly z roku 1486. Uvádza sa v nej, že štatúcie polovice Fančala sa ako susedia zúčastnili richtár Prokop, prisažný Ondrej a mäsiar Štefan z Dlhej (*de Lengeer*), ÚPA, A. IV, L. 8, F. 2, N. 2.

⁵⁵ Franz J. Beranek, *Die deutsche Besiedlung des Pressburger Grossgaus*, München 1941, str. 23.

⁵⁶ Urbár panstva Červený Kameň z roku 1598, fol. 53, ČK I.

⁵⁷ *Handelbuech*, fol. 51.

ružindolského chotára. Vyplýva to z urbára z roku 1543, v ktorom sa Budmerice charakterizujú ako dedina, ktorá leží v strede panstva, nehraničí s nijakou cudzou dedinou, preto oddávna s nikým nemá chotárne spory.⁵⁸

V treťom období (1535—1583), za Fuggerovcov sa východná hranica budmerického chotára posunula až k rozmedziu červenokamenského panstva a Ružindola.⁵⁹ V roku 1553 sa chotár zväčšil o lúky, ktoré prv patrili k Dubovej. Hornofančalský chotár zostal neporušený. Počítalo sa s obnovením osídlenia v Hornom Fančale, preto sa jeho chotár nerozdelil.⁶⁰ Prevažnú časť oráčín pripojilo panstvo k novovytvorenému majeru. Niečo užívali poddaní z okolitých dedín ako mimousadlostné oráčiny.⁶¹

Vo štvrtom období (1583—1600) sa hranice budmerického chotára v podstate dovtvorili a ustálili. Na severe pribudla časť hornofančalského chotára (včítane intravilánu niekdajšej osady) a upravila sa aj hranica s novozaloženou Štefanovou (1588). V roku 1589 vznikla nová osada Borová, ktorej územie sa vykrojilo z hornofančalského chotára. V súvislosti s tým sa akiste rozhodlo o pripojení zvyšku chotára k územiu Budmeríc. Je pozoruhodné, že sa chotár zachoval vyše polstoročia od zániku osady. Vlastne úplne nezanikol ani podnes. Žije stále v povedomí Budmeričanov ako časť ich chotára. Ukazujú: tieto vinice a oráčiny patria k Fančalu. Tu sa začína, tam sa končí Fančal. Skúmali sme, ako vznikla predstava dnešných ľudí o Fančale, aký stav odráža, a teda akú má pramennú hodnotu. Zistili sme, že vyjadruje situáciu, ktorá sa vytvorila pri komasácii budmerického chotára v druhej polovici 19. storočia. Predtým sa chotárny názov Fančal (*Fancsal, Fancel*) vzťahoval na územie oveľa väčšie. Okrem niekdajšieho intravilánu patrili k Fančalu aj veľké tabule panských oráčín v severnej časti budmerického chotára.⁶² Tieto boli pri komasácii včlenené do novovytvoreného chotárneho dielu zvaného *Za dolinku*.⁶³

Územie Budmeríc, Horného a Dolného Fančala sa rozprestieralo v centrálnej časti Trnavskej pahorkatiny, v teplej klimatickej oblasti. Povrch má ráz akumulácie-erózneho reliéfu nížinnej pahorkatiny. Ekonomicky najvýznamnejšia časť územia ležala v oblasti hnedozemí. Značnú časť pôvodného budmerického chotára pokrýval *lindavský les*, ktorý siahal od toku Gidry až po modransko-trnavskú cestu a od Dubovej takmer po Budmerice. Tvoril ho dubový porast, ktorý je písomne doložený už v prvej polovici 16. stor. (*Aychwald an der Lintaw*).⁶⁴ Na rozmedzí dlžianskeho a hornofančalského chotára, pri hraniciach červenokamenského panstva a Ružindola sa v 16. stor. rozprestieral borový les (*ain Ferhenwalt*), ktorý vznikol niekedy v 2. polovici 15. stor. na oráčinách.⁶⁵ V jeho blízkosti sa vytvorila r. 1589 osada Borová.

⁵⁸ Richard Marsina a Michal Kušík, *Urbáre... I*, str. 128.

⁵⁹ Vyplýva to zo zápisu o obchádzke hraníc červenokamenského panstva a Ružindola v roku 1554. *Handelbuech*, fol. 49—51.

⁶⁰ V zápise z roku 1554 (pozri pozn. 59) sa uvádzajú chotárne znaky (kopy navŕšenej hliny) oddelujúce hornofančalský a budmerický chotár. Napríklad na fol. 50 r sa píše: „Dise 2 Hibel taillen auf der linckhen Handt Frantzelsdorffer und Pomeritzer Gemerckh, darauff des Markusch Ackher.“

⁶¹ Dosvedčuje to marginálna poznámka z roku 1554 v *Handelbuechu* na fol. 50 r: „Nota. Wer auff Fanzelßdorffer Gmerckh Ackher hat, sol zinsen.“

⁶² *Pudmericzi határ térképe 1848* (signatúra v pozn. 41).

⁶³ *Pudmericz helység tagosított határának térképe 1870* (signatúra v pozn. 41).

⁶⁴ ÚPA, A. IV, L. 10, F. 1, N. 7.

⁶⁵ *Handelbuech*, fol. 50 v.

Pôvodný budmerický chotár mal málo *ornej pôdy*. Pomery sa zmenili až po získaní dolnofančalského územia. Avšak ani potom nedosahovala výmera oráčín, ktorá pripadala na jednu celú poddanskú usadlosť (5 jutár — gvantov) priemer na červeno-kamenskom panstve. Priemerná výmera usadlostných oráčín na panstve bola podľa stavu v roku 1543 6 jutár. Dosahovali ju poddanské usadlosti v Bohdanovciach, Šelpicích, Zvončine, Košolnej, Dlhej a v Jablonci. Nadpriemernú výmeru usadlostných oráčín mali poddanské hospodárstva v Kaplnje (15 jutár) a vo Vištuku (9 jutár). Nízku výmeru oráčín mali usadlosti v Suche nad Parnou (3 jutrá). Veľmi málo oráčín mali usadlosti v Dubovej (1 jutro). Poddanské hospodárstva v Častej, v Dolanoch a Dolných Orešanoch boli úplne bez oráčín. Hlavným zdrojom obživy bolo vinohradníctvo.⁶⁶ Podľa svedectva urbára z roku 1543 bolo mnoho oráčín v hornofančalskom chotári. Dotoval sa z nich fančalský majer, o ktorom urbár hovorí, že má pekné veľké oráčiny.⁶⁷

Na sledovanom území boli len menšie *vinohrady*. V roku 1543 sa spomínajú pri rybníku (pravdepodobne dolnom budmerickom). Boli však celkom spustnuté.⁶⁸ V roku 1554 sa spomínajú akési staré budmerické vinohrady severne od trnavskej cesty.⁶⁹

Cervenokamenské panstvo bolo za Fuggerovcov známe vyspelým *rybnikárstvom*. Hlavná sústava rybníkov bola zriadená pozdĺž Gidry, kde bol vhodný terén a priaznivé hydrologické pomery. Z rybníkov, ktoré patrili k tejto sústave, ležali v budmerickom chotári tri: nový šajnavský rybník, fančalský rybník a dolný budmerický rybník. Nový šajnavský rybník (*New Schönauer Teuch*) postavili Fuggerovci pred rokom 1543.⁷⁰ Rozprestieral sa na mieste terajšieho rybníka zvaného *Háječek*. Fančalský rybník (*Fanntzeldorffer Teuch*) ležal poniže fančalského majera, v jeho tesnej blízkosti.⁷¹ Hrádza ešte jestvuje. Rybník založili Fuggerovci pred rokom 1543. Pôvod dolného budmerického rybníka (*Unnder Pomerützer Teuch*) nepoznáme. Možno, že vznikol ešte pred príchodom Fuggerovcov na Červený Kameň. Jeho názov by predpokladal existenciu druhého (horného) budmerického rybníka.

Obyvateľov Dolného Fančala nepoznáme. Z toho, čo vieme o dolnofančalskom chotári, možno usudzovať, že boli roľníci. Zaoberali sa hlavne pestovaním obilia. Prípád spomínaného Tomona de Fanchol, ktorý mal vinice v modranskom chotári, ako aj neskoršie správy o existencii menších vinohradov v dolnofančalskom chotári, by ukazovali na vinohradníctvo ako vedľajšie výrobné odvetvie. Skromné sú naše znalosti aj o obyvateľoch Horného Fančala. V relácii bratislavskej kapituly z roku 1486 o štatúcii polovice Horného Fančala svätajurským a pezinským grófom sa uvádzajú mená troch prisažných z predstavenstva druhej polovice dediny, ktorí sa zúčastnili úradného aktu. Boli to Juraj, zvaný Pelcz, Tomáš a Ján. Priezvisko prvého prisažného svedčí, že v Hornom Fančale v 2. polovici 15. stor. býval väčší počet Nemcov. Krstné mená ďalších dvoch prisažných neprezrádzajú nič, lebo listina ich uvádza v latinskej forme.⁷² O počte obyvateľstva si možno vytvoriť len približnú predstavu. Podľa od-

⁶⁶ Richard Marsina a Michal Kušik, *Urbáre...I*, str. 70—142.

⁶⁷ Tamže, str. 155, 157—158.

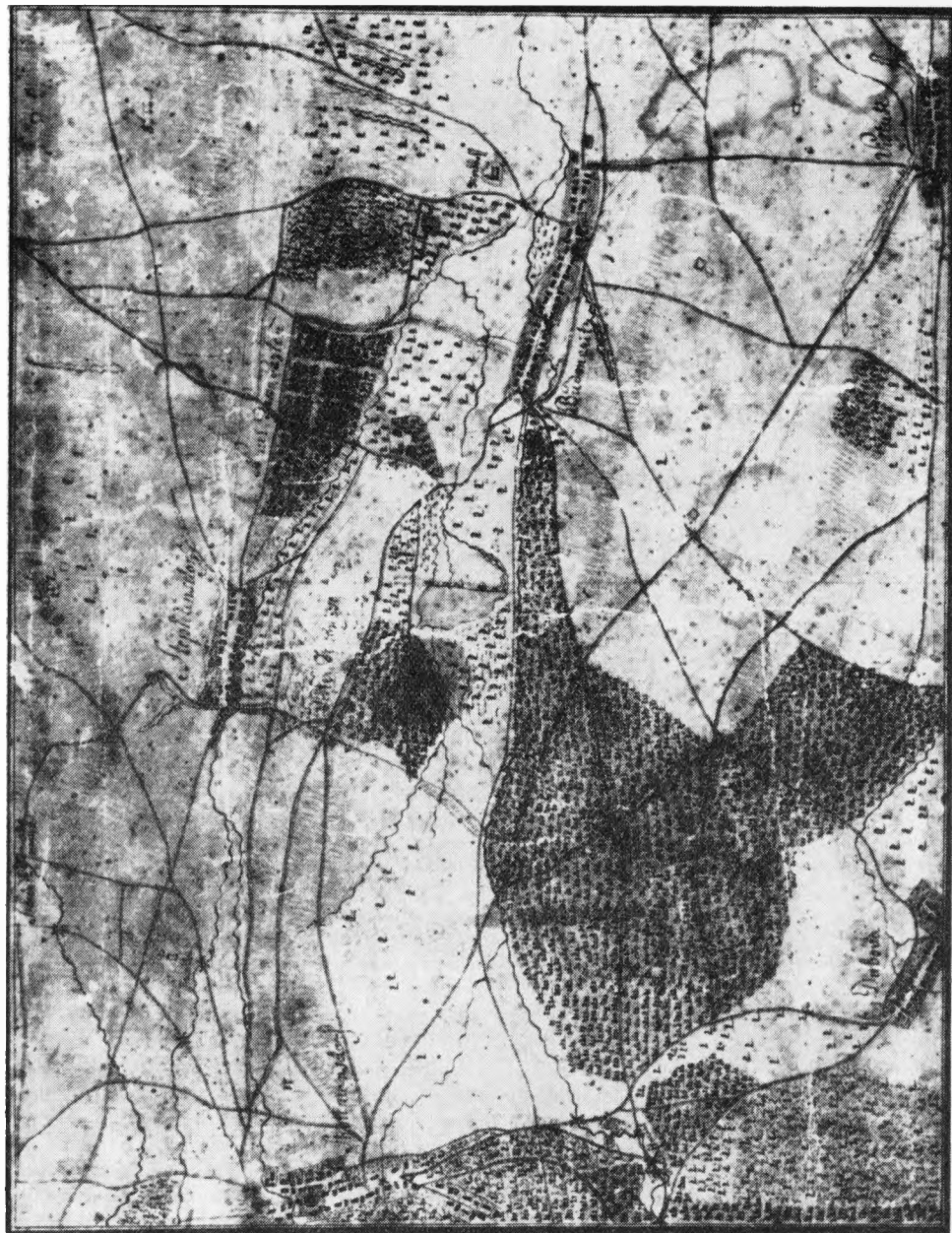
⁶⁸ Tamže, str. 129.

⁶⁹ *Handelbuech*, fol. 51 r.

⁷⁰ Juraj Žudel, c. d., str. 575.

⁷¹ Richard Marsina a Michal Kušik, *Urbáre...I*, str. 155.

⁷² ÚPA, A. IV, L. 8, F. 2, N. 2. Porov. tiež dorzálnu poznámku na štatučnom mandáte kráľa Mateja z 25. januára 1486 (DL—19110).

Obr. 3. Mapa červenokamenského panstva z roku 1808.

hadu prefekta Šebastiána Kurtza v Hornom Fančale mohlo byť asi 50 usadlostí, čo predstavuje najmenej 50 poddanských domácností. Predpokladá sa, že 1 poddanská domácnosť v stredovekom Uhorsku mala priemerne 5 členov.⁷³ To znamená, že Horný Fančal mohol mať asi 250 obyvateľov. Stredoveké osady, ktoré mali 40–50 domácností, patrili v Uhorsku medzi stredné dediny. Nebol to však priemer, ale veľkostná kategória. Počet domácností v prevažnej časti stredovekých osád neprevyšoval hranicu 16–20. V rokoch 1401–1526 sa celouhorský priemer odhaduje na 17,3 domácností.⁷⁴ Chotár a výskyt obilných jám svedčia, že obyvatelia Horného Fančala boli roľníci.

Obyvateľstvo Budmeríc možno sledovať od 1. polovice 15. storočia. Z roku 1435 sa zachoval register desiatkového vína, v ktorom sú okrem iného zapísané aj mená tých poddaných z Budmeríc, ktorí odovzdali cirkevný desiatok z vína.⁷⁵ Zo zápisov v registri je zrejmé, že desiatok odovzdalo 70 Budmeričanov, čo predstavovalo asi 60 poddanských domácností a približne 300 obyvateľov.⁷⁶ Podľa toho stredoveké Budmerice patrili medzi stredné osady. Neskôr nastal úpadok, ktorý bol badateľný ešte aj v 40. rokoch 16. storočia. Roku 1543 bola štvrtina usadlostí v Budmericiach neosídlená a vinohrady ležali úplne spustnuté. V dôsledku toho aj počet domácností bol menší ako v roku 1435. Podľa urbára z roku 1543 s prihliadnutím k pozemkovej knihe viníc z tohože roku možno približne stanoviť počet domácností na 44, čo znamená, že Budmerice v roku 1543 mali asi 220 obyvateľov.⁷⁷

⁷³ Szabó István, c. d., str. 190.

⁷⁴ Tamže, str. 191.

⁷⁵ Pozri pozn. 36.

⁷⁶ Register uvádza Budmeričanov vo dvoch prípadoch. Prvý raz v časti o desiatku z modranských viníc (*hospites de Pudmericz in predicta Modra*), druhý raz v časti o desiatku, ktorý sa vybral v Budmericiach (*infusio in Pudmericz*). Desiatok z modranských viníc odovzdalo 16 osôb, v Budmericiach sa desiatok vybral od 66 poddaných. Z nich 12 odovzdali desiatok aj v Modre (register ich preto uvádza dvakrát), takže desiatok z vína dalo v skutočnosti 70 poddaných. Sotva možno predpokladať, že všetci títo poddaní reprezentovali osobitné poddanské domácnosti. Z rovnakosti priezvisk dalo by sa usudzovať na pribuzenský pomer a na základe toho aj na spoločnú domácnosť. V danom prípade by 16 poddaných z počtu 70 mohlo patriť do 7 domácností (*Altmon, Fricz, Mayer, Mulner, Stiler, Stonhaver*). Pri dvoch poddaných sa táto otázka nedá posúdiť, lebo register ich uvádza len podľa krstných mien (*Tomasch, Fabian*). Takto by sme mohli približne stanoviť počet domácností na 60. Pravda, mohli jestvovať aj domácnosti bez vinohradov, čo by znamenalo, že ich celkový počet by bol vyšší. Je to však málo pravdepodobné (prípadne ich počet by bol zanedbateľný), lebo vinohradníctvo bolo v tom čase v Budmericiach veľmi rozšírené.

⁷⁷ Keď predpokladáme, že na jednej poddanskej usadlosti, prípadne v jednom dome jestvovala len jedna domácnosť, potom podľa urbára z roku 1543, ktorý eviduje všetky osídlené i pusté usadlosti a domy (aj pastiersku chalupu, od ktorej sa nič neplatilo) bolo v Budmericiach 35 poddanských domácností. Majetkovoprávne pomery (držba viníc) však naznačujú, že stav bol v skutočnosti iný. Podľa pozemkovej knihy viníc z roku 1543 (*Weingartenbuch*, ČK I, inv. č. 26) vlastnilo vinice na území červenokamenského panstva (v Dubovej a Doľanoch) 37 poddaných z Budmeríc. Z nich malo usadlosti len 22. Osoby, ktoré nemali vlastné usadlosti, žili na spoločnom dvore s usadlostnými sedliakmi buď ako členovia ich domácností (pribuzní), buď oddelene ako želiari. Spoločná domácnosť prichádza do úvahy v 6 prípadoch (na základe skutočného alebo predpokladaného pribuzenstva: *Anna, des Benedict Grefel Tochter*, prípadne *Anna Groflin*, fol. 60v, 69v; *Mathe Krump*, fol. 63v; *Michel Ochowe*, fol. 60v; *Matheus Miller*, fol. 65r; *Marckhus Peshko*, fol. 66v; *Wabro Schuester*, fol. 66r), zatiaľ čo samostatnú domácnosť možno predpokladať v 9 prípadoch (*Michel Filckhu*, fol. 64r; *Jan Fisch-*

Do konca 15. storočia mali Budmerice málo oráčín, preto sa obyvateľstvo intenzívne zaoberalo pestovaním viniča. Zo spomínaného registra desiatkového vína možno usúdiť, že r. 1435 malo 70 budmerických poddaných vinice. Bolo to takmer dvakrát toľko ako o storočie neskôr. Pravda, v budmerickom chotári nebolo a ani nemohlo byť toľko viníc, ako to predpokladá známy počet vinohradníkov. Preto usudzujeme, že Budmeričania mali vinice nielen vo vlastnom chotári a v Modre (tu vlastnilo vinice 16 poddaných), ale aj na iných miestach červenokamenského panstva, najmä v Dubovej. Keď sa chotár rozšíril o dolnofančalské oráčiny, vzrástol aj význam produkcie obilnín. V 1. polovici 16. stor. vinohradníctvo upadlo a základom poddanského hospodárstva sa stalo pestovanie obilnín. Ako to vyplýva z porovnania urbára a pozemkovej knihy viníc z roku 1543, polovica usadlostí nemala nijaké vinice. Pestovali sa základné druhy obilnín: pšenica, raž, ovos a jačmeň. O pomernom zastúpení jednotlivých plodín v produkcii obilnín nemáme do polovice 16. stor. potrebné údaje.

V registri desiatkového vína z roku 1435 sa nám zachovali aj mená budmerických obyvateľov. V 16. stor. sa s týmito menami stretávame na území červenokamenského panstva len výnimočne. V samotných Budmericiach sa v roku 1543 vyskytovali len dve: *Mayer* a *Mulner* vo forme *Mair* a *Milner*. V Dolanoch sa v roku 1543 vyskytovalo meno *Payer* vo forme *Pair*, v Častej meno *Hawzwirth* vo forme *Haußwirt* a v Dolných Orešanoch meno *Wind*.⁷⁸ Sú to však všetko tak všeobecne rozšírené mená, že v nich sotva možno vidieť dôkaz o kontinuite obyvateľstva. To znamená, že medzi obyvateľmi Budmeríc z roku 1435 a 1543 niet kontinuity, že sa počas jedného storočia úplne zmenilo. Tento fakt nemožno úplne vysvetliť ako výsledok prirodzeného pohybu obyvateľstva. V takom prípade by sotva boli spustli všetky vinice v budmerickom chotári a v samotných Budmericiach by v roku 1543 nebolo bývalo toľko pustých usadlostí. Je zrejme, že niekedy v prvých desaťročiach 16. stor., ešte pred príchodom Fuggerovcov na Červený Kameň, nastal veľký úbytok obyvateľstva, spôsobený činiteľmi mimo hospodárskeho života.

Prenikavé zmeny v obyvateľstve Budmeríc mali za následok presuny aj v etnickej oblasti. Roku 1435 prevažná časť obyvateľstva bola nemecká. V 1. polovici 16. stor. pribudlo slovenské, prípadne slovanské obyvateľstvo. Zdá sa však, že Nemci mali ešte aj v roku 1543 prevahu.⁷⁹ Striedanie Nemcov slovenským a slovanským obyvateľstvom (chorvátska kolonizácia) bolo všeobecnejším javom a na území červenokamenského panstva sa týkalo väčšiny sídiel.

Do redakcie došlo 25. 11. 1969

maister, fol. 61v; *Clement Ilgin*, fol. 64v; *Jorg Koch*, fol. 66r; *Waczlaw Layisch*, fol. 61r; *Masathin*, prípadne *Mashuchin*, fol. 61v, 63r; *Anndere Schneider*, fol. 62v; *Jan*, prípadne *Janu Stari*, fol. 65r, 65v; *Caspar Vrban*, fol. 66v). To znamená, že existenciu 35 domácností priamo dokladá urbár, zatiaľ čo na existenciu ďalších 9 domácností možno usudzovať z pozemkovej knihy viníc.

⁷⁸ Richard Marsina a Michal Kušík, *Urbáre... I*, str. 69–163.

⁷⁹ Svedčila by o tom prevaha nemeckých priezvisk. Údaj v zozname sídiel červenokamenského panstva z roku 1540 (*Registratur der Herrschaft Biberspurg*, fol. 266v – 268r, ČK I), že v Budmericiach žije prevažne český ľud („*Punreiz ist vast erpauet und der merer Theill behömisches Volekh.*“), nie je spoľahlivý. Pôvodca zoznamu (nepoznáme ho) zrejme nepoznal dobre etnické pomery na červenokamenskom panstve a ako cudzinec (Nemec) nevedel rozlíšiť jednotlivé slovanské národnosti, takže Slovákov a Chorvátov si zamieňal s Čechmi, označujúc ich ako *Behem*, *böhemische Volekh* (porovnaj údaje o národnosti obyvateľstva Sucheň nad Parnou a Vištuku v citovanom zozname a urbári z roku 1543).

BEITRAG ZUR HISTORISCHEN GEOGRAPHIE DES TIRNAUER HÜGELLANDES
(TRNAVSKÁ PAHORKATINA) BIS ZUR MITTE DES 16. JAHRHUNDERTS

Horný Fančal, Dolný Fančal, Budmerice

Im 15. und am Anfang des 16. Jahrhunderts kam es in Mitteleuropa zu einem Rückgang des Siedlungsbaus, der sich durch Verkommen und Untergang von Siedlungen äuserte. Der Verfall der Ansiedlungen in diesem Zeitraum ist deutlich erkennbar auch im Gebiet des Tirnauer Hügellandes (Trnavská pahorkatina). Im Gebiet der Herrschaft Červený Kameň waren im Jahre 1543 von 20 Siedlungen 7 Siedlungen vollständig verödet, die übrigen waren nur teilweise angesiedelt. Die Gründe und Umstände dieses Verfalls prüft der Verfasser am Beispiel dreier Siedlungen der Herrschaft Červený Kameň: Horný Fančal, Dolný Fančal und Budmerice. Dabei versucht er das geographische Milieu zu rekonstruieren, verfolgt die Entwicklung der Bevölkerungszahl, die Beschäftigung der Bevölkerung und ihre ethnische Zugehörigkeit. Es wird festgestellt, dass die Siedlung Dolný Fančal, die sich in der Richtung Budmerice ausdehnt, in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts (wahrscheinlich in den Jahren 1432—1434) infolge militärischer Aktionen verödete, während Horný Fančal ist hundert Jahre später verfallen (in den Jahren 1528—1532) infolge des Despotismus des Landesherrn. Das Gebiet der Siedlung Dolný Fančal und teilweise auch das der Siedlung Horný Fančal wurde nach ihrem Verfall dem Gebiet von Budmerice angegliedert. Im nördlichen Teil des Gebiets der ehemaligen Siedlung Horný Fančal entstand am Ende des 16. Jahrhunderts eine neue Siedlung, Borová. Es ist merkwürdig, dass die Integrität der Gemarkung der Siedlung Horný Fančal bis zum Ende des 16. Jahrhunderts erhalten blieb so dass die Gemarkung den Verfall der Siedlung um mehr als die Hälfte eines Jahrhunderts überlebte. Wegen Mangels an Quellen wird eingehend nur die Bevölkerung der Ortschaft Budmerice geprüft. In der Studie wird festgestellt, dass die Zahl der Bevölkerung von Budmerice im Zeitraum vom Jahre 1435 bis 1543 um ein Drittel zurückgegangen ist. Im 15. Jahrhundert beschäftigte sich ihre Bevölkerung hauptsächlich mit Weinbau. Als das Gebiet um das Ackerland der Siedlung Dolný Fančal erweitert wurde, ist auch die Bedeutung der Getreideproduktion gestiegen. In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts ist der Weinbau zurückgegangen und die Basis der Leibeigenenwirtschaften lag im Getreideanbau. Der Vergleich der Bevölkerung in Jahren 1435 und 1543 zeigt deutlich dass sie sich in einem Jahrhundert ganz verändert hat, dass in ihr keine Kontinuität vorzufinden ist. Die durchdringenden Veränderungen in der Bevölkerung von Budmerice hatten zur Folge auch Veränderungen im ethnischen Gebiet und zwar zu Gunsten der slowakischen Ethnik. Die Ablösung der Deutschen durch slowakische und slawische Bevölkerung (kroatische Kolonisation) war eine allgemeine Erscheinung und im Gebiet der Herrschaft Červený Kameň betraf sie den Grossteil der Siedlungen.

Aus dem Slowakischen übersetzt von G. Horná

Abb. 1. Landkarte der Fasanerie am Fančal aus dem Jahre 1748.

Abb. 2. Grundriss der Ortschaft Budmerice aus dem Jahre 1543.

Abb. 3. Landkarte der Herrschaft Červený Kameň aus dem Jahre 1808.

Karte 1. Situationsskizze der studierten Siedlungen.

Karte 2. Grundriss der Ortschaft Budmerice vom Jahre 1848 mit der Einzeichnung des Intravillans der mittelalterlichen Siedlung.